

Лариса Якубова
Яна Примаченко

В ОБІЙМАХ
СТРАХУ І СМЕРТІ

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ
ТЕРОР В УКРАЇНІ

Чи не найбільшим викликом для України є незавершеність ментальних війн у суспільстві. Росія продовжує маніпулювати масовою свідомістю, підтримуючи фальшиві стереотипи радянської величі й міф про втрачений «рай». В інтерпретації співців радянської величі образ Сталіна химерним чином пріріс ангельськими крилами та німбом, СРСР з «імперії зла» перетворився на «імперію позитивної дії», а війна й терор — на універсальні й цілком виправдані інструменти вирішення політичних завдань. Небачений раніше ренесанс неосталінізму — найтривожніший симптом сучасності, який змушує нагадувати суспільству про те, на що перетворюються пошуки «міцної руки». Що ми знаємо про форми, методи і способи встановлення більшовицької влади на теренах України у 1920—1930-х рр.? Відомі історики розповідають про радянізацію України, насадження більшовизму шляхом терору та наслідки впливу радянських карально-репресивних практик у майбутньому.

Закон «про п'ять колосків»

Розстріл кобзарів

Жнива скорботи: Голодомор

Самогубство М. Скрипника і М. Хвильового

«Кадрова революція» 1937 року

Урочище Сандормох — трагедія українського «розстріляного відродження»

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-1486-6

9 786171 121486

Лариса Якубова, Яна Примаченко

В ОБІЙМАХ
СТРАХУ
І СМЕРТІ

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР В УКРАЇНІ

Лариса Якубова, Яна Примаченко

В ОБІЙМАХ СТРАХУ І СМЕРТІ

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР В УКРАЇНІ

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)6
Я49

Жодну з частин цього видання не можна копіювати
або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайн обкладинки *Микита Тітов*

Популярне видання

ЯКУБОВА Лариса, ПРИМАЧЕНКО Яна

**В обіймах страху і смерті.
Більшовицький терор в Україні**

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *Є. Я. Богуславська*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 15.08.2016. Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «HeliosLight». Ум. друк. арк. 28,56.
Наклад 11 000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-1486-6

ВСТУП

Правда про Великий терор в СРСР відкривалася Заходу поволі. Коли вчителі американських шкіл розповідали своїм підопічним про масові арешти й розстріли радянських громадян, ті переживали справжній шок. Сцени нічних наїздів, прискіпливих трусів, залякані родини, знічені малі й старенькі, що залишилися без годувальників, — усе це ятрило сентиментальні серця американських тінейджерів. Школярі тільки й змогли, що спитати у викладачів: «А чому ж ті бідні люди не викликали поліцію?»

Наївним дітям, які зростали в демократичній країні, несила було зрозуміти, як влада та органи правопорядку можуть бути одностайні в справі винищення власного населення. Як можна було створити світ, у якому жодна людина, від генерального секретаря до асенізатора, не почувалася в безпеці, не довіряла не те що товаришам — близьким родичам!

Утім, не варто забувати, що він був лише закономірним завершенням, своєрідною квінтесенцією репресивної політики більшовиків. Насилля супроводжувало радянський лад із перших його кроків. Революційні гасла «Свобода! Рівність! Братерство!» затверджувалися на постімперських просторах кривавою десницею червоного терору. За першою його хвилиною прийшла

така очікувана передишка, однак те, що здавалося початком нового життя, виявилось початком повільного вмирання: кілька голодовок і наймасштабніший в Європі Голодомор; черга політичних процесів; знищення політичних партій, профспілок і громадських рухів; встановлення тотального контролю над митцями, науковцями й освітянами; розбудова системи ГУЛАГу; знищення цілих соціальних верств; суцільна колективізація; депортації і врешті етноциди за національною ознакою — такими були віхи радянізації міжвоєнної України.

Нині ми багато знаємо про більшовицький терор, і настав час розібратися, звідки стільки зла взялося на нашій землі. Звідкіля в такій кількості плодилися старанні й вигадливі виконавці репресивних акцій? Ким вони були? Як пролеткульт проковтнув і перетравив світлі ефемерні образи «Срібного віку»? Як майже без бою здалася уславлена дореволюційна інтелігенція? Де знаходили відпочинок своїм скривавленим крилам музи й Пегаси співців «великого Сталіна» й авторів доносів? Якою була доля панотців, що не скорилися богоборчій владі, і як далеко зайшла без їхніх настановлень паства у своїй нестримній жазі «все відібрати і розділити»? Чи проклинали старі більшовики свою юнацьку одержимість більшовизмом, очікуючи кулі в чекістських катівнях? І врешті — якими за двадцять з лишком років щоденного існування на межі життя і смерті стали Людина і Суспільство радянської України у переддень нацистської навали?

УПОКОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ: МІСЦЕ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СТРАТЕГІЇ КРЕМЛЯ

Довге ХІХ сторіччя завершувалося в Європі кривавою світовою бойнею, у якій зійшлися найпотужніші геополітичні гравці з ненаситними імперськими апетитами, прагнучи наново перекроїти не лише карту Європи, а й Азії. Намагаючись задовольнити територіальний голод, у мілітарному афекті вони не помічали того очевидного факту, що в їхніх власних організаціях запустилися незворотні некротичні процеси: низка народів стали на шлях національного самоусвідомлення та боротьби за національний суверенітет. На той час це було загальне прагнення. Утім, національно-визвольний рух був не єдиною вагомою тенденцією тогочасного політичного життя. Ще більш перспективно значущим був пролетарський рух, зміцнений марксистською теорією в її безлічі інтерпретацій від поміркованих європейських соціал-демократичних до російських ліворадикальних. Капіталістична Європа на той час була вагітною двома

близнючками-революціонерками — пролетарською та національною. На межі доленосних 1914—1917 рр. обидві подавали мамці на останніх днях виразні передвісники своєї близької болючої появи на світ.

Начебто відповідно до передбачень комуністичних теоретиків, найуразливішою ланкою імперіалістичного світу виявилася імперія Романових. У лютому 1917 р. останній російський імператор зрікся престолу, до влади прийшов скроєний за європейським зразком Тимчасовий уряд, який готував постімперські простори до виборів в Установчі збори, що мали визначити конституційні засади подальшого життя величезної країни, яку збирали впродовж століть вогнем і мечем під скіпетром російських самодержців. Зібрані колись провінції існували в стані невизначеності, намагаючись не лише забезпечувати якимось чином існування розбалансованого державного організму, а й шукати своє місце в російському постреволуційному проекті.

Україна опинилася в чи не найскладнішій ситуації. Проблема полягала не лише в тому, що надто революціонізоване суспільство, функції представництва колективної волі якого в умовах безвладдя перебрала на себе Центральна Рада, генерувало надзвичайно широкий спектр політичних устремлінь, а в тому, що на тлі такої гострої політичної динаміки і панування лівих її сегментів Україна була й залишалася впродовж наступних кількох років полем запеклих воєнних дій, фронтом, що вигадливо змінював свою лінію, дислокацію і спрямування протиборчих сил. Фатальний збіг обставин, який перетворив українські етнічні землі на передній фланг Першої світової, кількох російсько-українських та радянсько-польської воєн, відіграв вирішальну роль

у майбутній долі цієї багатостраждальної землі та її народу, який щиро, хоча часом і наївно прагнув жити «в сім'ї вільній, новій» на своїй Богом даній землі.

Напередодні Російської революції багатьом здавалося, що прагнення українців до національного самовизначення гальмуються лише імперськими амбіціями. Та в розбурханій революцією країні коло ворогів українського суверенітету почало зростати різючими темпами. Поряд із Білим рухом, який прагнув реставрувати імперські порядки, проти «українського питання» виступили як прибічники конституційної демократії (партія кадетів), так і соціалісти. Більше того, в післяреволюційній Україні політичні партії розкололися за національною ознакою (конституційні демократи і соціалісти-федералісти, соціалісти-революціонери й українські есери).

В українсько-російських переговорах труднощі почалися уже з визначення кордонів України. Українська делегація виїхала на переговори з документами Академії наук, у яких аналізувалися підсумки Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Перепис засвідчував, що україномовне населення переважало у трьох губерніях Правобережжя (Волинській, Подільській і Київській), трьох губерніях Лівобережжя (Полтавській, Харківській та Чернігівській) і трьох губерніях Півдня (Катеринославській, Херсонській і Таврійській). Переважало україномовне населення і в деяких повітах інших губерній, що межували з основним ареалом розселення українців, однак на цьому першому етапі висловлення українських державотворчих амбіцій Центральна Рада вважала за необхідне окреслити контури України принаймні на картах губернського адміністративно-територіального поділу. Саме тому,

поважаючи права самоврядування козацької Кубані, Центральна Рада вважала передчасним ставити перед російським урядом питання про включення області до складу української автономії.

Тимчасовий уряд передав питання про українську автономію на розгляд комісії науковців і політичних діячів, але вона не визнала кордонів, визначених Центральною Радою за етнічною ознакою. Комісія погодилася вважати Україною хіба що територію, приєднану до Російської держави на автономних засадах 1654 р. Позицію професорів-експертів саркастично оцінив В. Винниченко: «Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантію, про свою науку, про високі Установчі збори, почали вимахували руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономію. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та й хай уже й Чернігівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпурнули

від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської академії наук. Яка там, к лихій годині, Академія наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкоджав би йому тримати й не пускати ці багатства»¹.

І все ж мрійники з Центральної Ради до останнього тягли з проголошенням українського суверенітету, сподіваючись на сприятливий для українського соціалістичного руху розвиток російської революції. Ілюзії почали танути у міру радикалізації політичного життя в Петрограді і наростання антиукраїнської риторики. Незабаром після того, як більшовики скинули Тимчасовий уряд, Центральна Рада своїм Третім Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки у складі дев'яти губерній без Криму. Більшовики ж фактично продовжували лінію Тимчасового уряду, визначаючи кордони України за історичним та політичним принципами, пристосовуючи свої організації до конфігурації національних регіонів. Унаслідок складних політичних розрахунків виникли два територіальні об'єднання — Донецько-Криворізька область із центром у Харкові й Південно-Західний край із центром у Києві. На обласній конференції у Києві, що відбулася в грудні 1917 р. за участі деяких більшовицьких організацій Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини, з ініціативи ЦК РСДРП(б) було поставлене питання про утворення всеукраїнського більшовицького центру². Натомість на конференції

¹ Винниченко В. К. Відродження нації. Частина I. — К., Відень, 1920 (препринт: К., 1990). — С. 167—168.

² Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. — М., 1958. — С. 157.

більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка тоді ж відбувалася у Харкові, ідея створення всеукраїнського партійного центру не обговорювалася. Тут більшовики не сприймали самого поняття «Україна», проголошуючи його вигадкою буржуазних націоналістів.

Події, однак, підштовхнули більшовиків до визначення кордонів України в певній конфігурації. Їм треба було протиставити свої дії політиці Центральної Ради, яка готувала скликання Всеукраїнських установчих зборів. Було вирішено зібрати у Києві Всеукраїнський з'їзд рад робочих і солдатських депутатів і утворити на ньому замітник Центральної Ради — Центральний виконавчий комітет рад України. На цей з'їзд треба було обов'язково запрошувати представників від рад півдня і сходу України, де вони мали міцні позиції. 30 листопада 1917 р. у розмові з представником обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю С. Бакинським нарком у справах національностей Росії Й. Сталін заявив: «Ми всі гадаємо, що безумовно необхідний крайовий з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів... На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.¹». Ідентифікація більшовиків за регіональним принципом була хоч і опосередкованим, але ж свідченням визнання Раднаркомом заявлених Центральною Радою кордонів України у складі дев'яти губерній. Ішлося, зрозуміло, не про кордони УНР, а про прагнення більшовицького керівництва сформувати надійний склад Всеукраїнського з'їзду рад, якому від-

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 458. Текст за повідомленням «Робітничої газети» і в її перекладі українською мовою. — 1917, 19 листопада (ст. ст.).

водилося завдання створення маріонеткової радянської (тобто більшовицької) України.

Тим часом послаблення центральної влади (як органів Тимчасового уряду, так і проголошеної в Києві Центральної Ради) спричинило стрімку дезорієнтацію місцевої. Різко наростали явища кризового характеру. Україні загрожував голод. Руйнуванням державного організму вміло скористалися більшовики, що потужно нарощували чисельність своїх організацій у промислових регіонах, передусім Донбасі. Уважаючи Донбас за один із центральних форпостів свого впливу, вони швидко збільшувати тут свою присутність, унаслідок дієвої пропаганди захоплювали лідерство в радах, загонах «народної міліції», РВК тощо. За інструкцією Генерального секретаріату від 4 серпня 1917 р. компроміс між Центральною Радою та Тимчасовим урядом був унаочнений у тому, що територія Донбасу опинилася поза сферою впливу українського уряду.

Активізація відцентрових сил унаслідок падіння самодержавства створила в Україні якісно відмінну від решти постімперських просторів політичну ситуацію: паралельно з органами Тимчасового уряду та радами в Києві розпочав діяльність національний центр — Центральна Рада, що створила в низці провінційних міст Донбасу (зокрема, у Маріуполі, Луганську, Бахмуті) свої повітові ради і спиралася на українізовані військові частини та загони «Вільного козацтва». Утім, місцеві сили Центральної Ради суттєво поступалися впливовістю соціал-демократичним організаціям більшовицького напрямку, які кваліфікували останню не інакше як «буржуазний орган», проводячи в робітничому середовищі відповідну агітацію. Більшовики Донецько-Криворізького

басейну сприйняли як належне рішення Тимчасового уряду обмежити територію України п'ятьма губерніями.

Виступаючи потужним локомотивом соціальної радикалізації у Харкові, Катеринославі та Києві, надіслані ЦК для роботи в Україні більшовики у Донбасі зіткнулися з неочікуваними ускладненнями. Непринадні характеристики донбаського робітництва виходили з вуст багатьох більшовицьких очільників, зокрема і Троцького. Для більшовицьких вождів ситуація виявилася цілком незрозумілою. Суспільно-політичний та економічний аналіз приводив їх до висновку про критичне загострення соціальних суперечностей, яке створило сприятливі умови для переможного революційного вибуху. Утім, на місцях більшовицькі емісари зіткнулися з банальним нерозумінням та відстороненістю робітництва.

Що ж сталося насправді? Дійсно, примусова праця в шахтах і на заводах на умовах воєнного обов'язку не сприяла ані підвищенню її ефективності, ані зростанню свідомості шахтарів, тим більше що останні були позбавлені права на вільне пересування, можливості відходу в села на сезонні роботи, значно втратили у зарплатні. Але не варто й абсолютизувати погіршення становища шахтарів у контексті розгортання Першої світової війни: воно було універсальним для всіх верств населення країни. На підтвердження того, що тогочасний стан шахтарства не був катастрофічним, слід навести такий факт: селяни сусідніх сел широко скористалися ситуацією — вони масово вербувалися на шахти, аби unikнути призову і відправки на фронт. Отож, пізніше в часі інтерпретації заміток журналів «Летопись революции», «Каторга и ссылка» та

ювілейних видань спогадів¹ варто сприймати не більше як намагання затвердити думку про справедливість й обґрунтованість Жовтневого заколоту, аніж віддзеркалення реальної картини історичних подій.

Усупереч пізнішим за хронологією заміткам у засобах масової інформації, робітництво тривалий час лишалося глухим до агітаційної роботи більшовиків, сприймаючи лише найбільш популістську її складову. Це, слід відзначити, було цілком органічним — робітництво Донбасу, сформоване впродовж тридцяти років аврального освоєння його природних багатств, наполовину складалося з селян-сезонників, військово-возобов'язаних, загнаних в екстремальні умови існування, тож як небо від землі відрізнялося від робітництва Петрограда та Москви. Рівень їхньої свідомості був просто таки неспівставним. Старанно згадувані Г. Куромією випадки самосудів на шахтах, що сталися впродовж 1917 р., і за своєю стилістикою («...натовп робітників сказав Майкуту, що єдиний вихід для нього — це зняти свій робочий кашкет («фуражку», символ вищого статусу), низько вклонитися на всі боки і просити у робітників пробачення»; посадити управління в тачку і возити по шахті; бити та нападати²), і за формами привселюдного приниження цілком відповідали

¹ Харечко Т. Накануне Февральской революции в Донбассе // Летопись революции. — 1927. — № 4. — С. 166.; Пучков-Безродный. Октябрь в Донбассе. (Из записок красногвардейца) // Каторга и ссылка. — 1932. — № 11—12. — С. 192—193.; Холмская Е. Из истории борьбы в Донбассе в октябрьские дни // Летопись революции. — 1922. — № 5—6. — С. 141—142.; Зайцев Ф. Большевики Юзовки до 1918 года // Литературный Донбасс. — 1933. — № 10—12. — С. 166—167.; Борьба за Октябрь на Артемовщине. — С. 31—32; Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 — февраль 1917 г. — М., 1974. — С. 187; Терехов Р. Я. Так началась борьба. Из воспоминаний. — Сталино, 1957, тощо.

² Цит. за: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 123 — 125.

напівселянській свідомості шахтарів, крім того — цілковито копіювали суголосні у часі й у стилістиці ухвали селянських сходів.

На відміну від «учених» робітників Москви та Петрограда, шахтарі Донбасу виявили свою відсталість одразу ж після Лютневої революції. Вони майже не цікавилися такими інституціями, як колективні угоди і ради примирення. Коли став можливим і популярним вступ до профспілок, вони, на відміну від багатьох інших груп робітників та ремісників, дуже неохоче об'єднувалися у профспілки. Натомість вдавалися до прямих дій проти керівників — обшукували їх, виганяли з шахт, арештовували¹. Не менш промовисті характеристики непоказного рівня свідомості провінційних революціонерів знаходимо у Г. Куромії: «Деякі революціонери жорстоко розправлялися з колишніми шпигунами охоранки та агентами поліції. Дикий степ не зрадив своєї слави краю насильства»². Не відрізнялася на краще і ситуація в решті регіонів України.

1917 р. перетворився в робітничих поселеннях на «один суцільний безперервний конфлікт»³: практично не керований, стихійний, жорстокий. Повалення самодержавства спрацювало як каталізатор соціального вибуху небаченої сили: на кількарічне жорсткішання умов праці та адміністративний примус робітництво відреагувало, наче пружина, яку «передали». Відразу після Лютневої революції робітники дали волю приховуваній

¹ Пиріг Р. Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень—листопад 1918 року). — К., 2014. — С. 20—21.

² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 121.

³ Балабанов М. Конфликты в Донбассе в 1917 году // Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. Сб. 1. Профессиональное движение в 1917 году. — [Харків], [1928]. — С. 65—66.

ЗМІСТ

Вступ	3
УПОКОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ: МІСЦЕ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СТРАТЕГІЇ КРЕМЛЯ.....	5
МОНОПАРТІЙНІСТЬ — МЕТА І ЗАСІБ БІЛЬШОВІЗАЦІЇ УКРАЇНИ	53
КОРЕНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ: ДОЛЯ НАРОДІВ КРИЗЬ ОСОБИСТІ ЖИТТЄПИСИ.....	115
ЗВОРОТНИЙ БІК СТАЛІНСЬКОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ.....	186
КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ — ГОЛОДОМОР: ЖНИВА СКОРБОТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.....	235
ТРАГЕДІЯ ЕЛІТ.....	286
ВЕЛИКИЙ ТЕРОР: СПЕЦЖИТТЯ У СПЕЦВАГОНАХ ТА СПЕЦПОСЕЛЕННЯХ	392
ЗЕМНИЙ ХРЕСНИЙ ШЛЯХ ЦЕРКОВ УКРАЇНИ.....	438
«ЧОРНОРОБИ РЕВОЛЮЦІЇ», АБО «МИ — ЦЕ ВСЕ»: ОРГАНИ ВУНК—ДПУ—НКВС В УКРАЇНІ	483
Замість післямови: радянська влада, суспільство і людина в добу терору	520